

Mindenki:

Úr Jé-zus üd-vözlégy, ki hogy emberre lett, hozzánk való sze-vel-me,
vég-he-tet-len ke-gyel-me, in-di-tott, s le-ho-zott
e földre hogy bűnösöket vigasztal, megtérőket boldogságra magasztal.

(A befejező részt januári számunkban közöljük.)

MÉSZÁROS ISTVÁN

Iskolások „fordított napja” a középkori Győrben

A hazai és a nemzetközi szakirodalom bőven foglalkozik egy népszerű középkori diákszokással, a *diákpüspök*-választással. De elsősorban a szokás túlzásait korlátozó és tiltó rendelkezéseket elemzik és magyarázzák. Ezért eredeti alakjában tulajdonképpen alig-alig ismerjük magát a szokást, még kevésbé liturgikus tartalmát és pedagógiai szerepét.

Kniewald Károly kutatásai szerint (Magyar Könyvszemle, 1941.) a zágrábi érseki könyvtár MR 165. számú kódexe pontifikálé, vagyis püspöki szertartáskönyv, amely Hartvik győri püspök rendelkezésére készült az 1090-es években. A kötet a győri székesegyház 11. század végi szertartásrendjét tartalmazza (megőrökítve többek között a vízkereshti templomi színjátékot is).

Ebben az időben már Európa-szerte kialakult – nálunk is – a *székesegyházi iskolák* hálózata.

A székesegyház ünnepi és hétköznapi énekes szolgálatának ellátásához pontos eligazításul szolgáltak a püspöki szertartáskönyvek. Ezekben aprólékosan rögzítették: mikor, kinek, hol, mit kell énekelnie, mondania, felolvasnia.

A középkori székesegyházak szertartásrendjében a karácsonyt követő napok sajátos színezetet kaptak a tituláris szent ünneplésének allegorikus közegében. Szent István első vértanú napja a diákonusoké. Szent János apostol ünnepe a papoké. A középkori székesegyházi iskolákban december 28-a „gyermeknap” jellegű volt.

Igen népszerű volt e századok iskoláiban Vergilius híres IV. eklogája, amelynek egyik részét Krisztus születésére vonatkoztatták. Ebben szerepelnek a sokat idézett sorok: „Iam redit et

Virgo, redeunt Saturnia regna, / iam nova progenies caelo demittitur alto.” Vagyis a Szűztől született égi kisded világrajötte után visszatér a saturnusi korszak. A diákok ezt a vergiliusi gondolatot nemritkán egészen konkrétan értelmezték: a karácsony ünnepe után a *Saturnalia*-nak kell következnie. Ezen a napon a régi rómaiaknál a szolgákat ültették az asztalhoz és uraik szolgálták ki őket. Tehát karácsony után egy napra a diákok vették át az iskolában a vezetést: ezen a napon a templomban is közülük kerüljön ki a püspök! Ilyen indíttatástól rendezték a középkori székesegyházi iskolákban ezt a különleges „fordított napot”, amely – mutatis mutandis – néhány helyen még ma is élő hagyomány.

A 14. év alatti iskolás fiúk (vagyis a „gyerekek” számára külön zsolozsmát szerkesztettek (ez volt az „*officium puerorum*” vagy „*officium infantum*”), amelyet saját előénekeik vezetése alatt végeztek a Szent János-nap vesperája után kezdve, s befejezve az Aprószentek-nap délutáni vesperával. A zsolozsma előjárója, irányítója az iskolás fiúk közül kiválasztott *diákpüspök* („*episcopus puerorum*”) volt.

Számos adatunk van arra, hogy ez a középkori „*gyermeknap*”-pal egyesített „fordított nap” a 13. századtól kezdve egyik-másik európai városban kihágásokra, túlkapasokra csábította a diákságot a templomon kívül (sőt néhol a templomon belül is). Volt, ahol a szokás ürügyén parodizálták az egyházi szertartásokat, karikírozták a papokat, tanárokat, előjárókat, csúfondáros dalokat, jeleneteket adtak elő.

A hivatali írásbeliség természetéből fakadóan főként ezekről maradtak ránk híradások a 13–15. századból, tehát a szokás torzításáról, a rendzavarásokról. Ezekből persze aligha lehet – illetőleg csak erőltetett értelmezéssel lehet – valamiféle tudatos társadalomkritikát, vagy éppen középkori antiklerikalizmust kiolvasni.

Magát a szokást, annak lényegét csak körvonalaiiban ismerjük, konkrét liturgikus tartalmát és formáit egyáltalán nem. Érdemes ezért a Hartvik-pontifikálét feltáratlan magyar adatai alapján röviden ismertetni.

A kódex 21. fóliája szerint a győri székesegyházban Szent János apostol ünnepének délutánján a „rendes” vespera után az összes iskolás fiú ünnepi ruhába öltözve kezdte el saját zsolozsmáját. Közülük kettő felment az előénekesek emelvényére és intónálta a „*Sinite parvulos venire*” kezdetű antifonát. A többiek ezt énekelve elfoglalták a felnőtt énekesek helyét (a „chorus”-t) a templom szentélyében. Majd – doxológia nélkül – elénekeltek a *Centum quadraginta quattuor millia* kezdetű éneket. A győri pontifikálé szövege ezután arra utal, hogy a gyermek-zsolozsma további folyamatában milyen részek hagyandók el (nyilván az addig élő gyakorlattal szemben): „*Similiter neque Invenite, neque Innocentes responsum dicitur. Te Deum laudamus non canatur. Neque Alleluja ad missam, sed Laus tibi Christe, neque Gloria in excelsis Deo, nec Credo in unum Deum, neque Ite missa est, sed Benedicamus Domino dicitur.*”

Végül előírás olvasható a gyermek-zsolozsma szertartásaiban részt vevő diakonus és szubdiakonus öltözetéről: csak alba legyen rajtuk: „*Et diaconus sive subdiaconus tantum alba utantur.*”

Vajon mit tartalmazott a Győrben is végzett gyermek-zsolozsma teljes szövege és cselekményrendje?

Már Kniewald Károly kiderítette, hogy a győri pontifikálé ismertetett része kapcsolatba hozható azzal a leírással, amely az *Ordinarium Rotomagense* lapjain, vagyis a roueni székesegyház szertartáskönyvében található. Ezt Johannes de Bayeaux, másként Johannes Abricensis († 1079) állította össze a 11. század harmadik negyedében. E számos más liturgikus művet is szerkesztő férfiú előbb Avranches püspöke, majd Rouen érseke volt. A győri officium- említést még inkább érdemes összevetni az ugyancsak Johannes Abricensis által készített *Liber de officiis ecclesiasticis* című pontifikálé megfelelő fejezetével; a részletekre vonatkozóan pedig az *Expositio divinarum officiorum* című traktátussal, amelyet ugyancsak ő írt.

A francia pontifikáléban így kezdődik – Szent János ünnepének délutánjáról írva – a gyermek-zsolozsmára vonatkozó rész: „*Vesperis ut supra finitis, finitur sacerdotale officium. Incipiente officio infantum, in omnibus, ut a diaconis in suo, agendum licet.*”

Tehát a papi zsolozsma után kezdődik az iskolás fiúk zsolozsmája, s ezen minden úgy végezhető, ahogyan a diakonusok napján, vagyis két nappal korábban, Szent István ünnepén. De még egy megjegyzés olvasható itt: a Gloria, Alleluja és a Te Deum – „ősi szokás szerint” – elhagyandó, ezzel az indoklással: „Hogy Krisztust megölhessék, előbb oly sok gyermeknek kellett meghalnia,

s Heródes ítélete alapján az ő megölésük után következett Krisztus halála.” Nyilván ezért hagyják el a dicsőítő szövegrészeket a győri iskolás fiúk is.

Az 1060-as években készült francia pontifikálé szerint azonban újabban egyes székesegyházakban már Aprószentek napján is éneklék ezeket az énekeseket az „*officium infantum*”-ban, Rouenban is. (A győri előírás tehát még a korábbi állapotot tükrözi.)

Végül még egy szabálypont olvasható az „*officium infantum*”-ban részt vevő diakonus és szubdiakonus öltözetéről: az előbbi dalmatikát, az utóbbi tunikát viseljen. Ez az előírás tehát más, mint a győri.

Többet a francia pontifikálé sem tartalmaz a gyermek-zsolozsmáról, viszont részletesen leírja menetét az *Ordinarium Rotomagense*, ugyanúgy két iskolás fiúval indítva a szertartást, akárcsak a győri pontifikálé.

Eszerint a papi vespera végeztével két iskolás fiú ünnepi öltözetben, égő gyertyájú gyertyatartóval a kezükben, valamint az összes székesegyházi iskolás fiú gyertyát tartva, párosával, saját püspöküket kísérve elindulnak a sekrestyéből, és a „*Centum quadraginta*” kezdetű responzóriumot énekelve körmenettel a felnőtt énekesek helyére (a „*chorus*”-ba) mennek, majd innen az Aprószentek oltárához vonulnak, ott végzik be az éneket. A szöveg szerint a körmenet élén haladó két iskolás fiú öltözte: *amictus* és *tunica*.

A két ünnepi ruhába öltözött „*puer*” után párosával vonult a többi iskolás fiú, mégpedig „*on cappis*”. A *cappa* csuklyás reverendaszerű köntös volt, a felnőtt énekesek hivatalos öltözete. A csuklyát vagy a fejükre húzták vagy hátrahajtották a hátukra. A kappa színe: fekete. Ez volt az iskolás fiúk öltözete Aprószentek napján, vesperáig.

Nem kerülheti el figyelmünket az „*officium infantum*” szövegében, hogy az iskolás fiúk „*cum suo episcopo*” vonulnak a körmenetben: ott van tehát közöttük a *diákpüspök*. Milyen lehetett a ruházata? Ezt nem írja le az ordinárium, de alighanem az „igazi” püspökéhez volt hasonló. A továbbiak során később ugyanis szó esik a kezében tartott pásztorbotról.

Ott áll tehát a diákpüspök – népes kíséretével, az összes iskolás fiúval – az Aprószentek oltára előtt. Ekkor három iskolás fiú elkezdí a *Hi empti sunt* kezdetű éneket, közben folytatják az *Innocentes* antifonával, amelyet három iskolás fiú által intonált *Laetamini* verzikulussal zárnak. Az ájtatosság e részét a diákpüspök könyörgéssel fejezi be: *Oremus! Deus, cuius hodierna die . . .* Majd visszaindulnak a főoltár elé, közben választásuk szerint antifonát vagy responzóriumot énekelnek Szűz Máriához. Ennek végén két fiú intonálja a verzikulust: *Post partum . . .* A válasz után a diákpüspök mondja a könyörgést: *Oremus. Deus, qui salutis . . .* A két iskolás fiú felszólítása – *Benedicamus* – után a diákpüspök áldása következik. Egy iskolás fiú felszólítja a résztvevőket: *Humiliate vos ad benedictionem!* A többiek felelik: *Deo gratias.* Majd felhangzik a diákpüspök áldása: *Dominus omnipotens benedicat vos . . .* (A 11. századi franciaországi ordináriumban csupán kezdőszavakkal jelzett – s természetesen általunk is így idézett – liturgikus szövegek és énekek nagy része a tridentini szinat utáni zsolozsmáskönyvben is megmaradt, természetesen a papok zsolozsmájában. Ezek onnan ma is visszakereshetők.)

Másnap, aprószentek ünnepének hajnalán a gyermek-zsolozsma a Matutinummal kezdődik. A diákpüspök intonálja az invitoriumot, majd két fiúval elkezdik az antifonát: *Venite adoremus.* Ezt a *Venite* zsolttár követi. A diákpüspök olvassa fel az evangéliumi szakaszt: *Angelus Domini apparuit.* Ezalatt az iskolás fiúk a sekrestyébe mennek, majd az olvasmány befejeztével kettesével – kezükben égő gyertyával – körmenetben elindulnak, a *Centum quadraginta* kezdetű responzóriumot éneklék, közben három iskolás fiú szólók „*versum et prosum*”. Amikor a főoltár elé érnek, azt körülállják, s itt fejezik be az éneket, majd felhangzik az ajkukon a *Te Deum*. Ez után az iskolás fiúk elfoglalják a felnőtt énekesek helyét a szentélyben s elkezdődik a *Laudes*, a hajnali dicséret. A *Laudes* ötödik zsolttárának éneklése különösképpen ünnepélyes. Három iskolás fiú az előénekesek emelvényéről intonálja az antifonát: *Laudes reddant pueri.* A többi iskolás fiú az antifona után a *Laudate Dominum* zsolttár első versét éneklí. Ez után a három előénekes újra végigéneklí az antifonát, majd ezután is minden zsolttárvers után megismétlék az intiforát. A zsolttározás végén *Benedicamus*, és bizonyára a diákpüspök áldása, „ha az iskolás fiúk így akarják”. Ezután ismét körmenetben vonulnak az Aprószentek oltára elé, közben a *Dignus a dignis* responzóriumot éneklék. A könyörgés: *Oremus. Deus, qui licet . . .* Visszafelé Mária-antifonát vagy responzóriumot énekelnek választásuk szerint, végén a *Post partum* verzikulussal és a könyörgéssel: *Oremus. Deus, qui salutis . . .* Ez után az iskolás fiúk püspökükkel együtt énekelve a főoltár elé vonulnak, s itt fejezik be a szertartásukat.

A Prima (reggeli ima) és a Tertia (délelőtti ima) után szenteltvízhintés, majd körmenet a karácsonyi zsolozsma rendje szerint. Ezen az iskolás fiúk olyan kappában vonulnak a körmenet élén, amilyenben Szent István vértanú napján a diákonusok öltöztek. Ezután következik a szentmise: az iskolás fiúk a felnőtt énekesek helyét foglalják el a szentélyben s ők látják el a szertartás énekes szolgálatát. Az előénekes feladatkörét most a diákpüspök tölti be. Bevezetésül intonálja az *Ex ore infantium* kezdetű introitust, amelyet a *Domine, Dominus noster* zsolttár követ. Közösen eléneklik a *Kyriét*, utána ünnepélyesen a *Gloriát*.

A könyörgést a miséző pap imádkozza: *Oremus. Deus cuius hodierna... A Vidi supra montem* kezdetű szentlecke eléneklése („in cantu cum prosa”) a szubdiákonus teendője. Ezután újra szerephez jutnak az iskolás fiúk: a Graduálét éneklük *Anima nostra* kezdettel, folytatva a *Laqueus* kezdetű versussal. Ez után a diákpüspök vezetésével az összes iskolás fiú körbeállja az oltárt („ad modum coronae”), így éneklük az *Alleluját*, a *Hi sunt, qui eum* antifonával, majd pedig a szekvenciát: *Celsa pueri*. Ez utóbbit a diákpüspök intonálja.

Az evangéliumot a diákonus éneklü ünnepélyesen: *Angelus Domini apparuit*. Utána a *Credo* hangzik fel. Majd a felajánlási ének – *Anima nostra* – következik, a diákpüspök által intonálva.

A szentmise további részéről már nem szól a roueni ordinárium, nyilván a szokásos rendben folyt tovább. Különleges szerepet ebben az iskolás fiúk nem kaptak.

Tanítás természetesen ezen a napon nem volt, s a délelőtti szentmise utáni szabad időt az iskolás fiúk más napoknál sokkal kötetlenebbül tölthették el játékkal, különféle szórakozással. Ez is, valamint az ünnepi ebéd még különlegesebbé és emlékezetesebbé tette a „fordított nap” és a „gyermeknap” e sajátos középkor végi keverékét.

De még hátravolt a záró-aktus: a délutáni különleges *vespera*. Az előénekesek emelvényéről két iskolás fiú vezeti az énekeseket. A diákpüspök mellett kétoldalt egy-egy tunikába öltözött iskolás fiú ül. Egyetlen zsolttárt énekelnek ezen az – iskolásokhoz szabott – vecsernyén: a szokásos *Dixit Dominus* kezdetűt, a *Tecum principium* antifonával körbevéve. Ez után az olvasmány (*capitulum*) hangzik fel: *Hi empti sunt*. (Ez a Jelenések könyvéből való szöveg előző nap énekként szerepelt.) S a diákpüspök és a két neki segédkező iskolás fiú intonálja a verzikulust: *Iusti in perpetuum*. Végül a *vespera* legérdekesebb jelenete következik. Az *O quam gloriosum* antifona után felhangzik a *Magnificat*. Sorra éneklük szakaszait, közben mindenki áll, az iskolás fiúk körében pástorbortjára támaszkodva a diákpüspök. Amikor a *Deposuit potentes de sede* (trónjáról elűzte az Úr a hatalmasokat) sorhoz érnek, egyikük a diákpüspökhöz ugrik és kiragadja kezéből a pástorbortot. Véget ért a hatalma, megszűnt az iskolások vezetőszerepe, a „fordított nap” ezzel a szimbolikus-látványos cselekménnyel befejeződött a roueni székesegyházban. A *vesperát* a székesegyház soros papja zárja be, s ez után minden újra a szokásos mederben folyik tovább.

Az Aprószentek ünnepétől a középkori pedagógiai szakemberek sajátos nevelő-hatásokat vártak. Első helyen természetesen a vallásos nevelés, a lelki gyarapodás különleges alkalmát teremtették meg vele az iskolás fiúk számára. A kiválasztott liturgikus szövegek, énekek és szentírási olvasmányok gyerek-vonatkozásúak voltak, valamiféleképpen kapcsolatban álltak a gyerekekkel. De még a máskor gyakorta énekel zsolttárok is sajátos újszerű hátteret kaptak ebben a „gyerek-liturgikus” környezetben. Ugyanakkor egészen különleges helyzetbe kerültek az iskolás fiúk, akik az év többi napjain eléggé kemény fegyelemben éltek diákéletüket, mások irányítása alatt. Most vezetőszeret kaptak a székesegyházi liturgiában. Rájuk figyelt e napon mindenki; viselkedésük, mozgásuk, tudásuk reflektorfénybe került. Belső világukban nyilván nyomot hagyott, hogy azt csinálták ezen a napon, amit máskor a felnőttek. 10–14 éves iskolás fiúk kerültek az előénekesek pulpitusának magasába, ők vezették a többi énekesfiú, sőt az egész közösség énekét; s közülük került ki a diákpüspök, a valódi püspöktől kölcsönzött előjáró-irányító szerep eljátszására. A lelki-spirituális hatások átélése, a liturgikus szövegek értelmi befogadása, az összefonódott egyéni és közösségi tevékenység az Aprószentek-napi liturgikus keretek közepette egy átfogó érzelmi-esztétikai-művészi hatásrendszer közegében ötvöződött. Ezt szolgálták a liturgia dramatikus részei, a szövegek szimbólumai, allegóriái, a vonulások koreográfiája, a fények változatos alkalmazása, a ruhák összeválogatása stb. A középkor Aprószentek-napi különleges liturgiája a résztvevő iskolás fiúk teljes személyiségére gyakorolt hatást. Ezért a korabeli európai székesegyházi iskolákban – Győrben is – nem csupán a diákélet egyik színes, érdekes színfoltja, hanem értékes nevelői hatások forrása is volt ez a december végi diákünnep.